

Over honderd jaar

De toekomst als politiek idee

Jonathan White

UITGEVERIJ NIEUWEZIJD'S

Oorspronkelijke titel: *In The Long Run. The Future as a Political Idea.*
Londen: Profile Books, 2024.

Uitgegeven door: Uitgeverij Nieuwezijds, Amsterdam
Vertaling: Auke van den Berg, Rosmalen en Suzanne Willekens,
Amersfoort

Zetwerk: CeevanWee, Amsterdam
Omslag: Bureau Blikgoed, Haarlem

Copyright © Jonathan White, 2024. All rights reserved.
© Nederlandse vertaling, Uitgeverij Nieuwezijds, 2024

ISBN 978 90 5712 607 9

NUR 680

www.nieuwezijds.nl

Bij de productie van dit boek is gebruikgemaakt van papier dat het keurmerk van de Forest Stewardship Council (FSC) mag dragen. Bij dit papier is het zeker dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, geluidsband, elektronisch of op welke andere wijze ook en evenmin in een retrieval system worden opgeslagen zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hoewel dit boek met veel zorg is samengesteld, aanvaarden schrijver(s) noch uitgever enige aansprakelijkheid voor schade ontstaan door eventuele fouten en/of onvolkomenheden in dit boek.

Inhoud

Inleiding	9
1. Open en gesloten toekomst	25
2. Nabije en verafgelegen toekomst	47
3. Gefantaseerde en berekende toekomst	71
4. Rationele en impulsieve toekomst	95
5. Publieke en geheime toekomst	115
6. Gedeelde en afzonderlijke toekomst	141
7. In een tijdperk van crisissituaties	167
8. Tijd voor democratie	197
Conclusie	223
<i>Dankbetuiging</i>	231
<i>Noten</i>	233
<i>Index</i>	268

Inleiding

‘Een verstandig mens leeft meer in de toekomst dan in het heden (...) Niet wat is maar wat zal zijn, niet de huidige omstandigheden maar tendensen bepalen het geluk van zowel individuen als hele naties.’

Karl Kautsky¹

“We zullen niet sterven van ouderdom”, is te lezen op een van de borden die ze omhooghouden. “We zullen sterven door klimaatverandering.”

*Washington Post*²

Een sfeer van noodlottigheid houdt de wereld in zijn greep. Waar je ook kijkt, je voelt dat de tijd dringt. Elke gebeurtenis voelt als een kritiek moment, dat ofwel zicht biedt op een overgang naar iets beters, ofwel een achteruitgang betekent naar iets veel ergers. Klimaatverandering lijkt ineens onafwendbaar en urgent, iets wat actie vereist en weinig ruimte laat voor fouten. De door het kapitalisme veroorzaakte ongelijkheid lijkt onbeheersbaar, zodat elke kans om die in te tomen de laatste lijkt. De geopolitieke orde oogt steeds instabieler, wat mensen nerveus maakt en de angst voor onaangename verrassingen aanwakkert. Kunstmatige intelligentie komt

steeds dichterbij en moet nu worden beteugeld, voordat het te laat is. En bovendien dreunt de ervaring van de coronapandemie nog steeds na – als een symbool van onvoorspelbaarheid en een waarschuwing dat er weleens heel weinig tijd kan zijn om dingen te veranderen. Door het vooruitzicht van gemiste kansen krijgt alles extra lading.

Dit bepalende beeld van de eenentwintigste eeuw tot nu toe, met alle crises van de afgelopen jaren, vormt een uitdaging voor de democratie zoals we die kennen. Zoals we altijd naar de toekomst kijken door de bril van het heden, zo wordt onze kijk op het heden vaak bepaald door het soort toekomst dat we verwachten. Het catastrofale vooruitzicht van de opwarming van de aarde illustreert wat dit politiek gezien kan betekenen. De laatste jaren is de bezorgdheid over de door de mens veroorzaakte klimaatverandering alleen maar groter geworden. Autoriteiten als de Verenigde Naties wijzen erop dat we nog maar een paar jaar hebben om de koolstofuitstoot terug te dringen als we de ergste scenario's willen vermijden. Het idee van een klimaatcrisis verkort het tijdsbestek voor belangrijke beleidskeuzes en wekt de vrees dat het op een gegeven moment te laat kan zijn. Het idee van tijdgebrek en niet-onderhandelbare eisen roept lastige vragen op over onze manier van politiek bedrijven. Nu de toekomst ons dreigt in te halen, begint een politiek bestel georganiseerd rond het idee van voortdurende onenigheid en veranderende meningen misplaatst te lijken.

Waarom zouden mensen een leider accepteren op wie ze niet hebben gestemd? Waarom zouden ze zich achter verkiezingsuitslagen scharen waar ze het niet mee eens zijn? Vaak wordt gezegd dat een verliezer met een nederlaag instemt omdat hij weet dat overwinningen en nederlagen slechts voorlopig zijn, dat er altijd wel weer een moment komt om de resultaten aan te vechten. Maar als we de gedachte serieus nemen dat er in sommige cruciale kwesties geen tijd is om fouten te

maken, houden zulke argumenten geen stand. Het gevoel van onomkeerbaarheid maakt legitieme oppositie problematisch. Dit geldt vooral wanneer partijen van alle politieke kleuren zich voor een crisissituatie geplaatst zien, maar van mening verschillen over wat die crisis inhoudt en wat de juiste reactie erop is. Sommige partijen pleiten overtuigend voor radicale verandering om de klimaatcrisis af te wenden, andere doen er juist alles aan om dat te voorkomen, omdat ze zich vooral bedreigd voelen door de inbreuk van de staat op hun vrijheid en manier van leven. Als het heden wordt ervaren als een kritiek moment, beslissingen als erop of eronder en mislukkingen als onomkeerbaar, wordt politiek een keiharde confrontatie. Dan worden beschuldigingen van verkiezingsfraude symptomatisch en krijg je uitzonderlijke taferelen, zoals de bestorming van het Amerikaanse Capitool in 2021 en die van het presidentiële paleis van Brazilië in 2023.

De democratie zoals wij die kennen, berust op het idee van continuïteit – dat er aan dingen niet plotseling een einde komt. Democraten zetten het idee van een onbegrensde toekomst al heel lang in om de gebreken van de democratie aan te pakken. Instituties en burgers zijn feilbaar, maar veel moderne filosofen denken dat de onvolkomenheden die de democratie in de praktijk kenmerken op termijn opgelost kunnen worden. Een tekortschietende grondwet, een meerderheid die het bij het verkeerde eind heeft of instituties die niet inclusief genoeg zijn: geen van deze problemen vormt echt een bedreiging voor het ideaal van de democratie, zolang die democratie maar wordt opgevat als een voortdurend proces van zelfcorrectie. Democratie werkt op de lange termijn. Ze is in deze opvatting een toekomstgerichte vorm, die altijd per definitie onaf is. Maar wat heb je aan die opvatting als de heersende problemen zo ernstig zijn dat er geen tijd is voor fouten? Als de toekomst de plek is waar onvolkomenheden kunnen worden gladgestreken, wordt democratie erg kwets-

baar als die toekomst niet langer veel ruimte biedt.

‘Ik snap niet waarom ik naar school moet terwijl de wereld in brand staat’, zei een middelbare scholier in Denver in september 2019. ‘Wat heeft het voor zin om een opleiding te volgen als we dit niet eerst aanpakken?’³ Ideeën over de toekomst bepalen niet alleen de legitimiteit van instituties, maar ook onze bereidheid om ons ervoor in te zetten. Als mensen ervan overtuigd zijn dat de samenleving op de rand van de afgrond staat, is het niet vreemd dat ze dingen die tijd kosten als zinloos beschouwen. Waarom zou je aan langetermijnprojecten werken als er misschien geen toekomst is om die te realiseren? Dit soort sentimenten is kenmerkend voor het huidige crisistijdperk. Natuurlijk moet je hier geen fatalisme in zien; integendeel, ze hebben iets hoopgevends. Politiek gezien geven ze aan hoe een gevoel van urgentie kan leiden tot de bereidheid om naar hervormingen op korte termijn te streven. De vraag is alleen hoe en met wie. Een politiek voor de lange termijn, die nodig is om de problemen van deze tijd aan te pakken, zal niet gemakkelijk steun krijgen als de tijd dringt. Een crisismentaliteit vraagt om tastbare resultaten op korte termijn: stabilisatie, het neutraliseren van dreigingen, het behalen van doelen. Het heeft weinig zin om je bij een zaak aan te sluiten als er tijd nodig is om die te realiseren, of om eraan vast te houden als het niet zeker is of er überhaupt sprake is van vooruitgang. In het ergste geval is het een recept voor desillusie.

Het gevoel dat de toekomst het heden inhaalt, is zeker niet uniek voor de huidige tijd. Historici schreven al eerder over de ‘temporele claustrofobie’ die kenmerkend was voor vroeg-twintigste-eeuwse staatslieden aan de vooravond van de oorlog, ‘een gevoel dat de tijd drong, dat in een tijd waar de reserves opraakten en de dreigingen toenamen, elke vorm van uitstel gegarandeerd ernstige consequenties zou hebben’.⁴ Tegenwoordig heeft dat gevoel van tijdsdruk meerdere oorzaken

en wordt het zeer intens beleefd. Het is het domein van het buitenlands beleid ontstegen en onderdeel geworden van de dagelijkse politiek.

Democratie komt in de problemen als de korte termijn overheerst en mensen het gevoel hebben dat er nog maar weinig tijd is. 'Op de lange termijn zijn we allemaal dood', schreef econoom John Maynard Keynes in de jaren twintig van de vorige eeuw, als parodie op de gewoonte om midden in een crisis tot geduld te manen.⁵ Daarmee impliceerde hij dat je geen valse troost moet putten uit het idee dat de dingen uiteindelijk vanzelf goed zullen komen. Het was een terechte waarschuwing voor de gevaarlijke aantrekkingskracht van de verre toekomst. Maar tegenwoordig reageren we anders; de toekomst wordt steeds meer gewantrouwd, en veel mensen zijn bang dat we al op korte termijn dood zullen zijn, en dan niet alleen als individu, maar als beschaving of soort.

Verwachtingen doen ertoe, of ze nu uitkomen of niet. Als er redenen zijn om de lange termijn in het oog te houden, is dat niet alleen omwille van de wereld die we achterlaten. Mensen die politici aansporen om zich minder op de korte termijn te richten maar te investeren in de maatschappij en het beperken van risico's, doen dat vaak omwille van de kinderen en ongeboeren. Het idee is dat we ons om de toekomst moeten bekommeren omwille van degenen die in die toekomst zullen leven. Maar ook voor de op het heden gerichte politiek is vertrouwen in de toekomst van belang. Omstreden verkiezingsuitkomsten, ongeduld met politieke procedures en een voorkeur voor spontaan protest boven effectieve organisatie zijn enkele factoren die eraan bijdragen dat er minder wordt vooruitgekeken. Vooral het gevoel van een onafwendbaar einde maakt de wereld van vandaag zo instabiel. Om de implicaties te begrijpen en te achterhalen hoe we zover zijn gekomen, is het de moeite waard om een stap terug te doen en in breder verband te bekijken hoe verwachtingen over de toekomst hun stempel drukken op de democratie.

Als mensen nadenken over de tijd die voor hen ligt, is dat vaak vanuit een persoonlijk perspectief. Kinderen dromen over groot worden. Volwassenen kijken uit naar de mijlpalen in het leven die ze verwachten te bereiken. Ze hopen misschien te trouwen of kinderen te krijgen, te emigreren of naar huis terug te keren; of ze maken zich zorgen over ziekte en de dood. Iedereen denkt op zijn of haar eigen manier na over de toekomst, en er zijn ook psychologische verschillen in de mate waarin mensen dat doen.⁶ Maar wat persoonlijk lijkt, kan ook een politieke invalshoek hebben. In ieders toekomstbeeld zijn er factoren die worden gedeeld en beïnvloed. De toekomst is al heel lang een politiek referentiepunt, omstreden vanwege de maatschappelijke gevolgen ervan.

Of de wereld van morgen beter of slechter zal zijn dan de huidige, of hij maakbaar zal zijn voor gewone mensen of immuun voor hun invloed, zijn noties die al eeuwenlang de politieke betrokkenheid van mensen stimuleren of belemmeren. Toen futuristische utopische fictie populair werd in het vroegmoderne Europa, hoopten velen dat die verandering teweeg zou brengen: ideeën over de toekomst konden 'een middel zijn om de verbeelding te prikkelen en zo de vooruitgang van de mensheid te bespoedigen', omdat fictie 'zoveel krachtiger was dan de best denkbare weergaven van theoretische systemen'.⁷ De heropleving van de democratie als ideaal in de achttiende eeuw viel samen met veranderende ideeën over de historische tijd. Tegelijkertijd groeide het geloof dat de toekomst anders zou zijn dan het heden en mogelijk beïnvloedbaar was.

Dit idee van een open toekomst leidde tot massale politieke participatie in de negentiende eeuw, toen linkse bewegingen doctrines van verandering propageerden – ideologieën, zoals ze later genoemd zouden worden. De toekomst was de plaats van idealen en 'ismen', en socialisme en liberalisme zouden de

weg ernaartoe wijzen. Deze bewegingen zagen de tijd als hun bondgenoot en konden het zich veroorloven groot te denken en de tegenslagen die ze onderweg tegenkwamen op te vangen.

De toekomst is echter nooit alleen het domein van democraten geweest. Anderen hebben de toekomst gebruikt om hun eigenbelang en het lijden van het volk te rechtvaardigen, in de geest van Keynes' genoemde kritiek. Welvaart, vrede en rechtvaardigheid projecteren op de toekomst kan voor overheden een manier zijn om de aandacht af te leiden van het feit dat die in de huidige tijd ontbreken. Een manier om impopulaire beleidsmaatregelen te rechtvaardigen, is de nadruk te leggen op de voordelen die lonken na een moeilijke periode waar je even doorheen moet, of op de gevaren die je vermijdt als je maar behoedzaam en terughoudend bent. De toekomst kan gebruikt worden om het volk te sussen en bij de macht vandaan te houden.

De moderne democratie is ontstaan in een wereld van handel, en naarmate de rol van kapitaal en industrie in de twintigste eeuw groter werd, groeiden ook de ideeën over de toekomst als een object van berekening dat je maar het beste aan deskundigen kunt overlaten. Ondernemers in de markt of technocraten bij de overheid zien bredere participatie al snel als iets wat je maar beter kunt vermijden. Elitaire claims op de toekomst werken een elitaire bestuursvorm in de hand. Een rationele nadruk op voorspelling en controle kan ook leiden tot het ontstaan van reactionaire bewegingen die zich ertegen afzetten. In het fascisme, het meest uitgesproken voorbeeld van de afgelopen eeuw, waren onvoorspelbaarheid en creatieve vernietiging centrale factoren. De aanhangers richtten zich tegen een wereld van boekhouders en bureaucratische inertie en werden aangetrokken door een politiek van geweld en charisma. Door gevestigde instituties te ontwrichten, probeerden ze het volk te ontregelen om het beter te kunnen manipuleren.

Een impulsief omarmen van de toekomst, gevoed door het gevoel dat die bedreigd werd, plaatste het fascisme tegenover democratische idealen.

In de tweede helft van de twintigste eeuw kwam de democratie voor nieuwe uitdagingen te staan. De angst voor de massa nam nieuwe vormen aan toen regeringsfunctionarissen tijdens de Koude Oorlog probeerden de staat verder te isoleren van de onvoorspelbaarheid van de publieke opinie. Militaire experts ontwikkelden een regeringsmodel dat werd gekenmerkt door geheimhouding, om beter opgewassen te zijn tegen hun tegenstanders in het buitenland en de bevolking in eigen land onder controle te houden. Hier werd een beeld geschapen van de toekomst als niet alleen het domein van experts, maar als iets wat weggehouden moest worden bij de bevolking: de toekomst als geheime informatie, als voorsprong op de concurrentie. Zou het nog steeds een bron van maatschappelijke integratie kunnen zijn? Zodra staten hun deuren sluiten voor het democratische publiek, zijn mensen gedwongen hun hoop ergens anders op te vestigen. Dan maken ideeën van collectief welzijn plaats voor een nadruk op persoonlijke vooruitgang. In de geprivatiseerde toekomst van de laattwintigste-eeuwse maatschappij werden de consument beelden voorgeschoteld van persoonlijke groei, en werden hun omstandigheden geïndividualiseerd door een economie waarin het maken van schulden centraal stond. Democratie is afhankelijk van een gedeelde toekomst, maar dit was een verhaal van versnippering.

Open en gesloten toekomst, dichtbij en ver weg, bedacht en berekend, rationeel en impulsief, publiek en geheim, gedeeld en afzonderlijk: dit zijn zomaar een paar tegenstellingen die we in dit boek zullen tegenkomen. Met elk van die tegenstellingen wordt een belangrijk verschil in zienswijze belicht, en ook een spanningsveld dat kenmerkend is voor een bepaalde tijd en plaats. Zoals we zullen zien, zijn ideeën over de toe-

komst altijd een belangrijke bron van conflict geweest en zijn ze door de jaren heen betwist door uiteenlopende stromingen als het republicanisme, socialisme, liberalisme, fascisme, militarisme en neoliberalisme. Hoe we naar de toekomst kijken, wordt niet zozeer bepaald door cultuur of psychologie, maar door de politiek. In de komende hoofdstukken wordt een beeld geschetst van de wisselwerking tussen ideeën over de toekomst en democratie, en hoe dit doorwerkt in het heden. Het leven in het huidige tijdperk van crisissituaties wordt bepaald door de manier waarop deze visies op de toekomst op elkaar inwerken; de voornaamste reden tot zorg is dat dit gebeurt op manieren die de democratie onverantwoordelijk, irrelevant of onwerkbaar doen lijken.

Bij een crisis hopen mensen vaak dat die een mogelijkheid tot verandering biedt. Neem de financiële crisis van 2008, of de door COVID-19 veroorzaakte maatschappelijke ontwrichting: sommigen verwelkomen dergelijke schokkende gebeurtenissen als een kans om de toekomst te veranderen. De wereld ziet er ineens weer maakbaar uit, maar het spreekt allerminst vanzelf dat die veranderingen democratisch zullen zijn. Problemen worden als crisissituaties gezien omdat burgers zich machteloos voelen, terwijl overheden hun ambities naar beneden hebben bijgesteld. Vervolgens is er sprake van crisismanagement, waarbij beleid verwordt tot reageren op noodsituaties en proberen erger te voorkomen. Niet democratische verbeeldingskracht, maar het wegnemen van onzekerheid door het stellen van meetbare doelen wordt het devies – een toekomst van targets, data en deadlines. Deze pogingen om de toekomst te temmen roepen dan weer een tegenreactie op: populisten die verwarring zaaien over onze verwachtingen en garen spinnen bij het vooruitzicht van de chaos die komen gaat.

Een groot nadeel van onze electorale politiek is dat we maar zelden de mogelijkheid krijgen om invloed uit te oefenen op

wat er gebeurt. Verkiezingscycli waarbij we af en toe onze stem mogen uitbrengen, lijken steeds ontoereikender in een tijd waarin veranderingen elkaar steeds sneller opvolgen en er steeds meer op het spel staat, terwijl de mislukkingen waarmee ze gepaard gaan steeds moeilijker te verteren zijn – de demoraliserende ervaring van een toekomst die wordt beloofd en vervolgens niet waargemaakt. Als we dit probleem willen oplossen, zullen we eerst opnieuw moeten bedenken hoe democratie eruitziet. Wanneer de politiek burgers als toeschouwers wegzet, met weinig invloed op het verloop van de ontwikkelingen, is het wegtikken van de tijd het moeilijkst te verdragen.

Wanneer we ons verdiepen in het verleden, wordt duidelijk hoe belangrijk politieke banden zijn om vertrouwen in de toekomst te creëren. Collectieven als de bewegingen en vakbonden in de negentiende eeuw en de politieke partijen van de twintigste eeuw boden niet alleen een visie op verandering, maar beschikten ook over de georganiseerde macht om die aan te jagen. Dit soort organisaties, gekenmerkt door continuïteit en gericht op de lange termijn, kunnen de toekomst concreter tot leven brengen, zodat individuen zich kunnen identificeren met een zaak die ook na hun dood blijft voortbestaan. Een van de problemen van deze tijd is dat dit soort samenwerkingsverbanden zwakker zijn geworden – minder georganiseerd, minder toegankelijk of minder radicaal in de zaak die ze behartigen. Voor vormen van democratie waarin burgers beter voor zichzelf op kunnen komen zijn sterkere collectieven nodig, en de voorwaarts gerichte blik die daarbij hoort.

Uiteindelijk, zo wordt in dit boek betoogd, zijn er goede redenen om je te verzetten tegen het gevoel van een onafwendbaar noodlot waardoor de huidige tijd wordt beheerst. Door te kijken hoe in het verleden de weg naar de toekomst werd uitgestippeld, krijg je een beter inzicht in de juiste omgang met

de huidige zorgen. Er mag vandaag de dag nog zoveel worden gepraat over ‘laatste kansen’, de politiek wordt echt niet op korte termijn afgeschaft. Ook als er sprake is van achteruitgang of ineenstorting, zullen keuzes moeten worden gemaakt over hoe het vervolgens verdergaat. En evengoed geldt dat we bij het vooruitzicht van een succesvolle transitie – voorbij de koolstofeconomie, of zelfs voorbij het kapitalisme zelf – over het hoofd dreigen te zien dat zelfs belangrijke verbeteringen verdedigd moeten worden. Dit zijn dilemma’s die zullen blijven spelen of op hun beurt tot nieuwe dilemma’s zullen leiden. De huidige democratische politiek zal het gevoel moeten terugkrijgen voor het perspectief van een gezamenlijke toekomst, zelfs nu het hier-en-nu zo onder druk staat.

We zullen ons richten op de politiek van de toekomst, maar moeten daar vooraf wel een kanttekening bij plaatsen. Er zijn namelijk situaties waarin de dominante horizon elders ligt. Zoals de Brits-Ghanese auteur Kodwo Eshun betoogt in een verhelderende discussie over de politiek van de tijd, zijn er ook mensen voor wie het belangrijkste referentiepunt in het verleden ligt. Voor veel mensen van Afrikaanse komaf blijft bijvoorbeeld het historische trauma van de slavernij op de voorgrond staan.⁸ In dit soort contexten kan een preoccupatie met de toekomst overkomen als een manier om de aandacht af te leiden van historische rechtvaardigheid. Dat je vooral vooruit wilt kijken, kan impliceren dat je je niet wilt bezighouden met misdaden uit het verleden. Politiek gaat nooit alleen maar over wat er vóór ons ligt, en wie dat er toch van probeert te maken, kan grote schade aanrichten.

Maar wie de toekomst veronachtzaamt, geeft belangrijk politiek terrein prijs aan anderen die het tegen je kunnen gebruiken. Wie alleen maar achteruitkijkt, laat de toekomst in handen van degenen die zich er wél mee bezighouden – vaak de machtigste mensen, die er hun agenda’s en angsten op projec-

teren. Dit was ook een van Eshuns kernpunten. Mensen in de marge – minderheden in het Noorden en meerderheden in het Zuiden – worden overgeleverd aan doemscenario's zoals economische crisis, extreme weersomstandigheden, ziekte, migratie en oorlog, met het risico van selffulfilling prophecy's. Bewegingen zoals het afrofuturisme proberen zich een toekomst voor te stellen die de belangen van de minder machtigen vertegenwoordigt.⁹

Klasse is op vergelijkbare wijze relevant. Elke vorm van bewust engagement met de toekomst veronderstelt de nodige tijd en het vermogen tot reflectie. Mensen die in onzekere omstandigheden leven, hebben meestal de middelen noch de drang om hun blik op de toekomst te richten.¹⁰ Dat betrokkenheid bij de toekomst vaak fragmentarisch en inconsistent is onder mensen die van dag tot dag leven, doet echter niets af van het belang ervan. Democratische participatie vereist het vermogen het heden te zien vanuit het perspectief van een verbeelde toekomst waarin misstanden worden aangepakt. Wil er sprake zijn van politieke gelijkheid, dan moet dit vermogen gelijkmatig worden verdeeld, zodat de belangen van de boven- en middenklasse niet automatisch zwaarder wegen dan de belangen van de minderbedeelden. Alle lagen van de bevolking hebben reden om zich met de toekomst bezig te houden, ongeacht hun culturele en economische achtergrond. Het zijn meestal de elites van de gevestigde orde die dit proces vormgeven, wat de democratisering ervan des te urgenter maakt.

Dit boek gaat over de toekomst als politiek idee. Het onderzoekt hoe, in heden en verleden, visies op de wereld van morgen bepalend zijn geweest voor de manier waarop democratie wordt toegepast, gerechtvaardigd, beperkt of verworpen. Soms zijn deze opvattingen expliciet, in de vorm van narratieven, ideologieën of filosofische verklaringen, soms zijn ze impliciet aanwezig in gewoontes, technologieën en onuitgespro-

ken aannames. Historici hebben aangetoond hoe de verschillende visies uiteenliepen, van de overtuigende projecties van de Verlichting tot het postmoderne scepticisme.¹¹ Minder goed onderzocht zijn de politieke implicaties; hoe de toekomst wordt gebruikt en misbruikt in de politiek, en hoe de opvattingen van de eenentwintigste eeuw kunnen bijdragen aan de democratie van nu.¹²

Het is verleidelijk om ideeën over de toekomst uit vroeger tijden te negeren. Veel angsten en verlangens kunnen achteraf bekrompen lijken, en veel verwachtingen zijn achteraf misplaatst gebleken. Bovendien zien we ook eigenlijk het liefst dat ze de plank mislaan. De wereld van nu zou er heel anders uitzien als de voorspellingen van vroeger waren uitgekomen. We zijn geneigd de geschiedenis als onvermijdelijk te zien, want als we accepteren dat dingen anders hadden kunnen zijn, accepteren we ook dat wij er als individuen heel anders uit hadden kunnen zien, of misschien wel helemaal niet hadden bestaan. Alternatieve toekomsten mogen dan onwaarschijnlijk zijn, alleen al erover nadenken heeft gevolgen. Verwachtingen ten aanzien van de toekomst zijn een soort lens waardoor we naar de wereld van nu kijken, en al zijn zulke perspectieven niet bepalend voor de manier waarop mensen zich in de wereld gedragen, ze hebben wel een filterende werking op gedrag dat als verstandig geldt. Als we ons erin verdiepen, moeten we nostalgie proberen te vermijden, en niet op zoek gaan naar een gouden tijdperk vol mogelijkheden, maar naar verhelderende patronen en niet-gekozen routes die tot nadenken stemmen.

Dit boek gaat over democratie. Het gaat niet in op de verzochte, onaardse scenario's waar sommige sciencefiction- en filosofieschrijvers zich mee bezighouden. Wie zich aangetrokken voelt tot deze enorme tijdspannes ziet een toekomst voor zich die nauwelijks herkenbaar is voor het heden, een toekomst waarin mensen zijn geëvolueerd tot een andere soort,

zijn uitgezwermd over het heelal of versmolten met kunstmatige intelligentie. Denkers bestuderen zulke thema's tegenwoordig onder de noemer 'longtermisme', een perspectief dat ons uitnodigt om niet decennia of eeuwen, maar millennia of meer vooruit te kijken.¹³ Hoe boeiend en prikkelend deze speculaties ook zijn, hun verband met de democratische politiek is gering. Als we te veel stilstaan bij schokkende gebeurtenissen die ons in de verre toekomst te wachten zouden kunnen staan, kan dat ons afleiden van zaken die voor de meeste mensen relevanter zijn. De meest fantastische voorspellingen dreigen het heden te overladen met zaken die te groot zijn om te bevatten.

Als democratie en de toekomst in samenhang worden bestudeerd, wordt vaak beweerd dat democratie blind is voor de toekomst; dat democratie onvermijdelijk tot kortetermijndenken leidt. Alexis de Tocqueville, de grote kenner van de Amerikaanse democratie uit het begin van de negentiende eeuw, verwoordde deze visie treffend: 'Het is deze heldere perceptie van de toekomst, gebaseerd op verlichting en ervaring, waaraan het de democratie vaak ontbreekt. Mensen voelen veel meer dan ze kunnen beredeneren.'¹⁴ Zulke argumenten zijn er vandaag de dag in overvloed rondom klimaatverandering, overheidsuitgaven en schulden, gebieden waar de voordelen van verstandig beleid vaak pas lang na de kosten zichtbaar worden. Het verwijt van democratische kortzichtigheid in de huidige vorm richt zijn pijlen op de lengte van de electorale cyclus, die de aandacht van volksvertegenwoordigers zou beperken tot wat in een periode van vier of vijf jaar haalbaar is. In hun toespraken en programma's beloven leiders alleen wat in dit tijdsbestek kan worden bereikt en zijn ze steeds terughoudender in de beloften die ze doen.¹⁵

Deze opvatting dat democratie niet anders kan dan zich op de korte termijn richten is een goed voorbeeld van de politieke lading die uitspraken over de toekomst kunnen hebben. Deze

opvatting is gebaseerd op het idee dat mensen gaan voor onmiddellijke behoeftebevrediging, waarbij men vergeet dat democratie meer is dan het beleid van een overheid. Je zou kunnen zeggen dat een van de uitgesproken verantwoordelijkheden van de politieke oppositie is dat ze blijk moet geven van verbeeldingskracht en moet wijzen op alternatieven die buiten de gebaande paden van het dagelijks bestuur treden. Als de toekomstgerichte politiek van vandaag zwak is, dan houdt dat direct verband met de zwakte van de oppositie. Niet alleen hebben politieke partijen hun ambities terugschroefd, op veel centrale machtsposities zijn er ook nog maar weinig mogelijkheden voor een goed georganiseerd tegengeluid. Kortetermijndenken is niet inherent aan de democratie, maar eerder een uiting van een zwakke vorm ervan.

In sommige opzichten lijkt de progressieve politiek momenteel vooral behoefte te hebben aan de horizon van de toekomst. Zelfs vanuit een beperkt Europees perspectief wordt het steeds moeilijker om het verleden te romantiseren. De naoorlogse verzorgingsstaat, voor velen een ideaal van voorspoed en politieke stabiliteit, lijkt steeds moeilijker los te koppelen van de geschiedenis van kolonialisme en nationalistische uitsluitingspolitiek. Tegelijkertijd kan het ook moeilijk zijn om inspiratie te putten uit het heden. Waar je ook kijkt, als je over de grenzen kijkt, zie je overal samenlevingen in de problemen. De tijd dat de Angelsaksen een Scandinavisch model idealiseerden, ligt al lang achter ons, net als de tijd dat recent onafhankelijk geworden staten of nieuwe democratieën alleen maar wilden 'inlopen' op de rest. Als je tegenwoordig op zoek bent naar politieke inspiratie, is die waarschijnlijk in de toekomst te vinden. Zoals we zullen zien, begon de fascinatie voor de toekomst zich in de achttiende en negentiende eeuw in ongeveer dezelfde geest te ontwikkelen, wat de aanzet gaf tot een periode van democratisering.

In hoeverre de toekomst nog een bron van inspiratie kan

zijn is een van de prangende vragen van dit moment. Doel van dit boek is te laten zien dat veel van wat waardevol is in de politiek afhangt van de verwachting dat er een toekomst is waaraan we samen vorm kunnen geven. Om inzicht te krijgen in wat democratie kan maken of breken, moeten we de veranderende vorm van de toekomstige wereld in kaart brengen.

1

Open en gesloten toekomst

‘Democratie is een toestand waarin het soevereine volk, geleid door wetten die het zelf heeft gemaakt, voor zichzelf doet wat het goed kan, en via zijn afgevaardigden alles doet wat het zelf niet kan. (...) Om de democratie voor ons te grondvesten en consolideren, om de vreedzame heerschappij van constitutionele wetten te bereiken, moeten we de vrijheidsstrijd tegen de tirannie afmaken en de stormen van de Revolutie met blij gemoed doorstaan.’

Robespierre, *Over politieke moraliteit*,
toespraak voor de Nationale Conventie, 5 februari 1794

Democratie zoals die in de achttiende eeuw opkwam, had weinig gemeen met het fenomeen uit de oudheid waaraan ze haar naam ontleende. Om te beginnen was democratie niet iets wat je op een kaart kon vinden. In de oudheid was het de naam die in de zesde eeuw voor Christus werd gegeven aan de politieke organisatie in Athene. Ze beperkte zich tot één specifieke plek en was een beschrijving van hoe dingen daar werden gedaan. Dit lag heel anders in de achttiende eeuw, toen democratie een doel of een schrikbeeld was. De Franse revolutionairen gebruikten de term om er de idealen mee aan te duiden waarvoor ze stredden. Ze gingen ervan uit dat het iets was wat nog vorm

moest krijgen. Voor veel van hun tegenstanders, en ook voor sommigen in hun eigen gelederen, stond de term voor angst voor de heerschappij van het gepeupel, waarin je kon terecht komen als het misliep. Waar democratie in de oudheid een beschrijving van het heden was, was het in de moderne wereld iets wat in de toekomst lag.

Ook de structuren waren meestal heel anders. De oude Griekse wereld was een wereld van kleine staatjes en samenlevingen; in de moderne wereld was de staat doorgaans grootschaliger. Als er in een moderne context al een democratie te verwezenlijken was, dan zou het niet het Atheense model van directe democratie zijn, waarin de burgers persoonlijk bijeen konden komen en beslissingen nemen. Een moderne democratie zou een vertegenwoordigende democratie zijn waarin bepaalde personen beslissingen zouden nemen namens anderen.¹ In de woorden van Robespierre, de jakobijnse republiek, zouden in zo'n democratie afgevaardigden alles doen wat de mensen niet zelf konden.

Je ziet hier al de neiging van de moderne democratie om zich structureel op de toekomst te richten. Wie de democratie nastreefde, moest zijn of haar standpunt bepalen op grond van een wereld die nog niet bestond en moest manieren zien te vinden om mensen mee te krijgen. Democratie zou iets zijn wat volgt op grote veranderingen, bijvoorbeeld een revolutie, zoals dat later ging heten.² Voor overheden die taken willen delegeren, kan de sociale cohesie een probleem vormen, omdat degenen die worden bestuurd ervan overtuigd moeten worden dat ze delen in een gemeenschappelijk streven. Door het vizier op de toekomst te richten konden vertegenwoordigers hun handelen rechtvaardigen tegenover de mensen namens wie ze optraden.³ En toekomstvisies konden ook een middel zijn om een grote gemeenschap tot één geheel te maken – om mensen die elkaar onderling niet kennen te binden aan een gemeenschappelijke zaak en ze het idee te geven dat ze een soeverein volk zijn.

Maar dat ideeën over de toekomst een centrale factor werden in de moderne democratie had ook historische redenen. De achttiende eeuw was een tijdperk van ongekende speculatie over wat er in het verschiet zou kunnen liggen, deels omdat het een tijd was van snelle maatschappelijke verandering. Door de omwentelingen van het Europa van na de Reformatie ervoeren de mensen meer onderlinge verschillen en gingen ze die ook verwachten. Verstedelijkingsprocessen stelden mensen bloot aan onbekende gewoonten en steeds snellere technologische veranderingen. Daarnaast plaatsten ontmoetingen met de 'Nieuwe Wereld' het denken over de Oude Wereld in een nieuw perspectief.⁴ De onzekerheid van het heden wekte fascinatie voor de mogelijkheden van de toekomst.

Het is onduidelijk in hoeverre Europeanen in de oudheid en de middeleeuwen een concept van de toekomst hadden. Dat ze uitsluitend in termen van cycli over de wereld dachten, is inmiddels een achterhaalde visie. Bij het raadplegen van orakels, bij militaire strategieën, bij geschiedschrijving en het opstellen van testamenten zien we pogingen om met onzekerheid om te gaan en greep te krijgen op naderende gebeurtenissen.⁵ Maar het lijkt duidelijk dat de toekomst niet het essentiële politieke referentiepunt was dat het later zou worden. De sociale en technologische structuren lagen meer vast, althans op de schaal van de dagelijkse ervaring. Het lot van individuen, families of staatjes kon wisselen, maar binnen een kader dat als onveranderlijk gold.

Een van de kenmerken van politieke protesten in het premoderne Europa was dat ze meestal lokaal en spontaan waren. Het ging om specifieke grieven tegen specifieke personen, doorgaans plaatselijke landheren.⁶ Hierin uitte zich het perspectief van die tijd. Omdat de bestaande orde niet werd beschouwd als iets waaraan te tornen viel, was oppositie reactief van aard – voedsel afnemen van de mensen die het hamsterden, of opstanden tegen nieuwe belastingen en boetes. Als de

spelregels als onveranderlijk worden ervaren, kunnen alleen overtredingen daarvan het doelwit van protest zijn. Mensen kwamen ertegen in het geweer als getroffen, niet zozeer als onderdeel van een groter 'wij'.⁷ Zonder een gevoel van toekomstige mogelijkheden was er weinig reden om een verbond met onbekenden aan te gaan, om organisaties voor de lange termijn te vormen. Protest was een reeks 'verspreide vonken'.⁸

Politieke belangstelling voor de toekomst groeide met de ervaring van maatschappelijke verandering, maar ook met veranderende overtuigingen. In de abrahamitische godsdiensten waren komende gebeurtenissen al lang een bron van fascinatie. Er was volop speculatie over de vraag hoe en wanneer Gods wil zou worden geopenbaard. Maar gedurende het overgrote deel van hun geschiedenis moedigen deze religies een reactieve houding aan.⁹ Ze waren niet fatalistisch van aard – wie belangstelling heeft voor wat de toekomst zal brengen, staat er meestal ook voor open om zich voor te bereiden en aan te passen,¹⁰ – maar de heersende opvatting was dat mensen maar een beperkte handelingsruimte hadden, niet in de laatste plaats omdat het einde van het aardse leven nabij kon zijn. Afgezien van een paar transformatieve momenten – de verschijning van een profeet, een wederkomst, een laatste oordeel – was continuïteit de verwachting. In die zin was de toekomst die deze religies voorspiegelden nog steeds 'gesloten'. Dit veranderde met de Reformatie, toen mensen onder invloed van nieuwe ideeën het uitvoeren van Gods wil breder gingen opvatten en er niet langer voetstoots van uitgingen dat ze in de laatste dagen leefden. Nu het gevoel dat wereldse aanlegenheden slechts een intermezzo waren niet meer allesbepalend was, kwam er meer ruimte om zich af te vragen hoe de dingen anders konden.¹¹

De toekomst die in de moderne democratie centraal kwam te staan was meer specifiek het idee van een *open* toekomst – een toekomst die anders zou zijn dan het heden, en openstond